

ҒТАХР 17.71.91

ИЛИЯС ЖАНСҮГІРОВТІҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАЛАРДЫ ЖИНАУДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚЫРЫ

Ш.А. Кыяхметова

ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор,

І. Жансүгіров атындағы Жетісүемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
email: aaset_shara@mail.ru

Илияс Жансүгіровтің жазбаларында фольклордың барлық жанрлары қамтылған. Атап айтсақ, өтірік өлеңдер, айтыстар, мысалдар, толғау, арнау, өлеңдер, батырлыр жыры, жұмбақтар, жаңылтпаштар, мақал – мәтелдер және қазақтың әдет-ғұрып, салт-санасы жөнінде айтылған өлеңдер мен әңгімелер.

Мақалада Илияс Жансүгіров фольклоршылдығының дәстүрлі арналары, қазақ фольклорын жинаушы, жариялаушы, зерттеуші ретіндегі ерекшелігі қарастырылады. Илияс жазбаларының жанрлық құрамы, ауыз әдебиетінің ұсақ жанрларын жинауы, оның ауыз әдебиетінің прозалық жанры мен эпостық жырлар жайлы пікірлері сараланады. Илиястың алғашқылардың бірі болып қазақ өтірік өлеңдерін жинауы, жариялауы және зерттеуі де сөз болады. Илиястың жинақтаған материалдарының қолжазба нұсқаларын оқу, салыстыру, саралау, анықтау, жариялау және зерттеу арқылы фольклорист ғалым екендігі айқындалады.

Түйін сөздер: фольклор, ертегі, мақал, жұмбақ, жаңылтпаш, ақындар айтысы, қолжазба

Қазақ халқының ауыз әдебиетін жинау жұмысы XVIII ғасырдан басталады. Ресейден Қазақ даласына шыққан түрлі экспедициялардың мақсаты қазақ ұлтының ауыз әдебиеті мұралары мен этнографиясын жинау арқылы тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, наным-сенімін, дүниетанымын білу болды. Ауыз әдебиеті үлгілерін жүйелі түрде жинау жұмысы XIX ғасырда жүзеге асты. В.Радлов, Г.Потанин, Ш.Уәлиханов, М.Ж. Көпеев, А.Алекторов, А.Васильев сияқты ғалымдар ауыз әдебиетін жанрлық тұрғыда жіктей отырып, жинап, жариялап және пікірлерін білдіріп отырды.

«Folklore developed depending on changes in the life, social life of the people and their consciousness. Many elements of folklore changed, processed, transformed. There was a gradual replacement of the outdated system of genres with a new, artistic system. The creative method of folklore developed gradually, its formation proceeded, in line with the continuity of oral tradition. The poetic experience of the people accumulated from century to century» [1; 14].

Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясындағы М. О. Әуезов атындағы «Әдебиет және өнер» институты ғалымдары «Қазақ фольклористикасының тарихы» [2] атты зерттеу еңбекте қазақ фольклортану ғылымының ертеден басталатыны, XIX ғасырдың соңында жеке ғылым ретінде қалыптасып, орныққаны, XX ғасырда дамығаны, теориялық негізі қаланғандығы және оның өкілдері жөнінде тұжырымдалған концепция ұсынған.

Фольклор мұраларын жинаушылар, жариялаушылар және оған қатысты өз пайымдауларын тасқа басып қалдырғандар қатарында, әлбетте, Илияс Жансүгіров те бар. Дегенмен, фольклорға қатысты зерттеулерді қарастыра келіп, Илияс Жансүгіровтің фольклористика саласындағы еңбектері ғылыми зерттеулерде сөз арасында айтылып кеткенімен, осы уақытқа дейін арнайы қарастырылмай келгендігін, фольклорды дамытудағы Илияс Жансүгіровтің орны әлі күнге ғылыми тұрғыдан сараланбағандығын анықтадық. *Бір өкініштісі, бұл еңбекте Илияс Жансүгіровтің қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, жариялап, зерттеудегі еңбегі хақында ештеңе айтылмаған.* Дегенмен, республикалық газет-журнал беттерінде Илияс жинаған ауыз әдебиеті үлгілерінің там-тұмдап болса да сөз болуы ақын мұрасының құндылығын, көлемділігін білдіреді. Әдебиет зерттеушісі Есберген Естаев «Ежелден ескеруші ем елдің сөзін» мақаласы мен «Илияс Жансүгіровтің халық ауыз әдебиетін пайдалану әдістері» атты орта мектепке арнаған әдістемелік нұсқауында Илиястың ел әдебиеті үлгілерін жинаудағы еңбегін сараптайды. «Илиястан қалған мұра ішінде: әлеумет мәселесіне арналған неше алуан шығармалар, ұзақ оқиғалы хикаялар, айтыстар, шежірелер, тарихи материалдар, фольклор үлгілері бар. Қаламгер шығармалары оның өз қолымен, араб әрпімен жазылған. Ол қазақ фольклоры нұсқаларын жинау ісімен көп шұғылданғаны мәлім.

Олардың ішінен «Қобыланды батыр», «Ер Көкше», «Алпамыс батыр», «Сайын батыр», «Ер Тарғын» сияқты нұсқаларымен қатар Бұхар жырау, Шөже, Шортанбай, Орынбай, Сүйінбай, Құл т.б. көптеген акын сөздерін де кездестіреміз. Илиястың ескі сөздердің қалпын бұзбай дұрыс жазып алуды борыш санағандығы сондай жыр нұсқаларының табиғи көне түрін мол сақтағандығымен көзге түседі», - деп айырықша атап өтеді. Сөйтіп, ғалым Илияс жазбаларындағы ел аузынан жиналған фольклор үлгілерінің түрлеріне, қандай жанрларды қамтитынына да, жалпы олардың көлемі қанша деген сауалдарға да жауап берумен қатар, қолжазбалардың кімнің қолымен көшірілгендігіне, қай тілде жазылғандығына, тіпті қауырсын қаламмен хатқа түскендігіне т.б. назар аудартады. Ең негізгісі, зерттеуші Илиястың халық ауыз әдебиеті үлгілерін ел арасынан жинағанда жалпы жинаушылыққа тән принциптерді қатты ұстанғанын ескертеді, яғни, «ескі сөздердің» қалпын бұзбай дұрыс жазып алуды борыш санағандығын танытады.

Ел әдебиетін жинау науқанының шығуына түрткі болған - 1917 жылдың үшінші желтоқсанындағы «Россияның шығыстың барлық мұсылмандарына арналған үндеуі». Кеңес жазушылар құрамы, Композиторлар одағы, Халық шығармашылық үйі, мәдени, ағарту мекемелері мен ұйымдары халық фольклорын жинауға кіріседі. Бұл әрекет ғылыми мақсаттан емес, Орта Азия халықтарының заң-құқық, қоғамдық-саяси құрылысын тексеру, сөйтіп, сол өңірді Ресейге бағындыру мақсатынан туған еді. Бұл жұмысты жергілікті халықтың тілін, дәстүрін, жетік білетін Ә. Диваев басқарады. Кадет корпусында жүргенде ол қазақ жастарымен араласып, қазақтың салт-сана, әдет-ғұрпымен жете танысқан болатын. Қазақ, өзбек, тәжік, парсы, ағылшын тілдерін жетік білген. Ол ел ішіне шығатын экспедицияның мүшелеріне арнап арнаулы бағдарлама дайындайды. Оны қазақ АССР Халық Ағарту комиссариаты арқылы жер-жерлерге таратып, игі іске сауатты, оқыған азаматтардың жаппай қатысуын сұрайды. Ел әдебиетін жинау мәселесі күн тәртібіне қойылғанда Семейде шығатын «Қазақ тілі» газетінің 1925 жылғы 19 сәуірдегі нөмірінде М. Әуезовтің «Әдебиет ескілігін жинаушыларға» арнаған нұсқау – мақаласы жарияланды. Онда халқымыздың әдебиеті мен тарихына байланысты жазылып алынуға тиісті материалдардың жоба – нұсқалары көрсетілген.

Әбубәкір Диваев Жетісуға келіп, ел әдебиетін жинайтын экспедицияға жетекшілік жасайды. Илиястың Ә. Диваевтың басшылығымен Лепсі мен Қапал уезін төрт айдай аралауы және осы сапарында ел әдебиеті туралы мол материал табуы ақынның өз халқына деген сүйіспеншілігін арттырды. Ендігі жерде Илияс халық әдебиетінің асыл мұраларын көпшілікке ұсынуды жүйелі жүргізуге тиіс аса қажетті іс деп бағалайды әрі оның үлгісін өзі көрсете бастайды.

Илиястың халық ауыз әдебиетін жинауды қай кезде бастағанын өзі жазған мына жолдардан аңғаруға болады: *«Сол уақытта Түркістанның оқу кәмисариаты тарапынан ел әдебиетін жинауға айрықша бір кәмесие келген... Кәмесие... мені әдебиет жинауға қызметке алды. Мен жаздай ел ішінен кәмесиеге әдебиет жинау қызметінде болып, күзге кәмесиемен бірге Тәшкен келдім. Тәшкенде алғаш қазақ институты ұйымдастырған жылы екен. Оның жанындағы 2 жылдық оқытушылар дайындайтын курске түстім... орысша таңбаны сонда оқыдым»* [3; 145].

Қазақ ауыз әдебиетінің түрлі нұсқаларын жастайынан жаттап өскен Илиястың фольклорға деген ықыласы ерекше болған. Ол ел аузында сақталып қалған тұрмыс-салт жырларды, мақал-мәтелдерді, өтірік өлеңдерді қағазға түсірді. Осының бәрі өзінің халқының тарихын жақсы білуіне, арғысы мен бергісін салыстыруына, жеке аңызға, оқиғаға байланысты шындыққа көзін жеткізуіне көмектесті. Илияс сөйлескен, сұхбаттасқан адамының аузынан шыққан сөзді жол-жөнекей ат үстінде келе жатып та, айдалада жайғасып та немесе үй ішінде көпшілік ортасында отырып та жазып алғандығы ақиқат ауылынан алыс емес. Қарымды қалам иесінің көптеген фольклор жинаушылардан өзіндік бір айырмашылығы – ауыз әдебиетінің үлгілерін біреу арқылы емес, ел аралап, ауыл адамдарының, ел ақындарының әңгімесін тыңдай жүріп, олармен тікелей аралас - құралас бола жүріп жинауында. Өз заманының шешендері, ақындары, көне көздермен сұхбаттас, сыйлас болып, қарым - қатынас жасауы да оның парасатын танытады.

Жасынан өнерге жақын болып өскен Илияс, әсіресе, ел аузындағы сиқырлы сөзге ерекше ден қойған. Жыр, қисса, аңыз, әңгіме, толғау, жұмбақ үлгілерін жинауды және жариялауды мақсат етеді. Осындай құштарлықтан туған машығы арқасында 1921 жылы «Средазбюро» жанынан 1916 жылы Жетісуда болған көтеріліс туралы материалдар жинайтын комиссия құруға ат салысады да, өзі сол комиссияның хатшысы болады. Ақындар мен көзіқарақты шешен адамдар аузынан тарихи оқиға деректері, сол дүрбелеңге қатысты өлең-жыр, аңыздар мен әңгімелерді жазып алады. Ел

әдебиетін жинау барысында Ілиясқа оқыған интеллигенттер, көзі ашық, көңілі сара ауыл жастары жәрдемдеседі.

Бұл кезде өнерге бейім жұрттың арасында беделі арта түскен Ілияс Жансүгіровке сенім артушылар аз болған жоқ. Сондықтан Ілиясқа әр кезде хаттар келіп тұрған. Семей облысы Мұқаншы жерінің тумасы Сейіт Жәмағетұлының 1930 жылғы 18 қаңтарда жазған «Қымбатты жолдас, Ілияс!» деген хатында «Жоқтау» деген жазбасын жіберіп отырғанын хабарлайды. Хатты оқығанда ол кісінің «Құламерген», «Қабанбай батыр», «Бір байдың жарлығы егін салдырғаны», «Айбала мен Байболаттың айтысы», «Көрұлы», «Аяғы сынған ақсақ қыз», «Дариға қыз», «Өтірік өлең» тағы басқа шығармалар, мақалдар, жұмбақтар жинастырғанын, енді соларды бастырудың реті қалай екендігін сұрастырған. Бұдан екі нәрсені байқаймыз: бірінші, ақын ретінде Ілиястың аты байтақ елге белгілі екендігі, екінші – оған сенім артатыны. Ал Ілияс Жансүгіров жауабы, көмегі қандай болды дегенге дәлелді дерек жоқ емес. Ол мән бермей қойды дей алмаймыз. Өйткені жауапсыз қалдырмайтынын Даниял Кәкітайұлы Ысқақовқа, Телжан Шонановқа, Жиенғали Тіленбергеновке, тағы басқаларына жіберген хаттары бұл ойды бекіте түседі. Ілияста шығармашылық байланыстың желісін үзбейтін мінез бар екендігі бізге мәлім.

ҚР Ғылым Академиясының сирек қорында қолжазба түрінде сақтаулы тұрған ел әдебиетінің мол қорын Ілияс жинап, жүйелеп, редакциялап, бірсыпырасын баспаға дайындаған, «керекті дәнді ала білген», өзі жариялауға үлгірмесе де, кейінгі ұрпағына мол қазынаны қалдырып кеткен.

Ілияс Жансүгіров 1931 жылы ҚазАПП-тың VI жылдығына арналған жиналыста сөйлеген сөзінде былай дейді: *«Халық ауыз әдебиетін де қатты жақсы көремін. Алғашқы дәуірде ел әдебиетінің түріне еліктеуім де болды. Әлім келгенше жиып жүрмін. Елдегі балалар сөзін баспа бетіне шығардым («Балаларға тарту»). Осы балалардан басқыштап, ел әдебиетін сала-саласымен жиып шығарып отырмақ едім. Мүмкіндік, жағдай таба алмай, тек «Арыз», «Өтірікшіні» ғана шығаруға мүмкіндік болды, ел әдебиетін жиюға, тыңдауға, зерттеуге, тексеруге қатты құмармын, ел әдебиеті туралы бізде ғылыми қорытындылар жоқ, болу керек»* (Жансүгіров І. 1931 жылы ҚазАПП-тың VI жылдығында сөйлеген сөзі. 1931ж. [4; 23].

Келесі 1934 жылы Қазақстан Кеңес Жазушыларының алғашқы съезінде жасаған «Қазақ Кеңес әдебиетінің бүгінгі күйі, келешектегі міндеттері» деген баяндамасында да: *«Ескіден келе жатқан ел әдебиеті – біздің қымбат қазынамыз. Оның күрделісі – сөз, оның неше алуаны – ауыз әдебиетімен бірге тараған. Оның түрлерінде де сан жоқ: ертегі, жыр, мақал, тақпақ, жар-жар, беташар, жұмбақ, жаңылтпаш, айтыс өлең, қара өлең, ата өлең, тау өлең, өтірік өлең, жоқтау, шежіре, билер сөзі, ақындар айтысы, тағы да толып жатқан ел сөзінің бұлақтары бар. Бұлар сала-салаға бөлініп тексерілген жоқ. Бұл тексерудің тілге де, әдебиетке де көп пайдасы тиер еді. Бізге осы асыл қазынаны жиып, аршып, қорыту керек, ішіндегі керекті дәнін алу керек»* (Жансүгіров І. «Қазақ Кеңес әдебиетінің бүгінгі күйі, келешектегі міндеттері» // Қазақстан Кеңес Жазушыларының алғашқы съезі материалдары. 1934 ж.) деуі - халық әдебиетін жинап, жариялау құрғақ үгіт жолымен емес, жан-жақты дәлелдер мен тұжырымдар арқылы ғылыми негізде жүргізілуі тиіс екендігіне назар аударуы.

Ілияс қолжазбаларының ішіндегі мол мұраның біразы - поэзия. Ғалым бұл саланы «Айтыстар, мысал өлеңдер, тақпақ – жаңылтпаштар, салт өлеңдер» деп топтап, баспаға әзірлейді. Олардың ішінде Базар жыраудың өлеңдері, Бұдабай ақынның өлеңдері, Күдері ақынның жыры, Жанак ақынның өлеңдері, Толғамбай мен Түбек ақынның, Тезек төренің, Сүйінбай ақынның өлеңдері болған. Мысал өлеңдердің Ілияс жазып алған үлгілері ретінде «Бүркіт пен тасбақа», «Түлкі мен тырна» мысалдарының, ал салт өлеңдеріне «Бесік жыры», «Көңіл айту», «Беташар», «Жоқтау» т.б. атауға болады.

Ілияс Жансүгіров халықтың жай-күйін, түрлі аңыз-ертектерін жетік білетін күйіне құлақ ақын-жыраулардың сарқыны бар кезде жинап үлгерген. Ілиястың жинаушы ретіндегі еңбегінің құндылығы да осында. Бұдан байқалатыны - фольклоршының қағаз бетіне түсірген ауыз әдебиеті нұсқаларының халықтық қасиеті кіршіксіз сақталған. Ілияс фольклорды өзгертуге, түзетуге жатпайтын асыл мұра деп білген, мәтінді сол қалпында хатқа түсіру шартын ұстанған. Сол себепті, Ілияс Жансүгіров кімнен не алса да көрсетіп отырған. Мұндай мысалдар ақын қолжазбасында көптеп кездеседі.

XX ғасырдың бас кезіндегі ауыз әдебиетін жинау, жариялау, зерттеу бағытындағы ғылыми ұстаным: «Ғылыми жұмыстың ең негізгі мақсаты жазып алып, жариялау ғана болса» (Ғабдуллин М. Қазақ халық ауыз әдебиеті. - Алматы: Ғылым, 1999. -338б.) Ілияс Жансүгіров осы үдеден шықты деген сенімдеміз. *Жинаушылық - Ілияс талантының бір қыры болғандығын бұдан кейінгі зерттеушілер мейлінше көз жеткізе түсетіндігіне сенеміз.*

І. Жансүгіровтің ең алғаш қолына қалам алып, фольклорлық мұраны жинауы шағын жанрдан басталған, ең алдымен өтірік өлеңдерді жинайды, ондағы мақсаты балаларға тарту ету болды. Сондай-ақ қолжазбалар ішінде шежірелер, діни өлеңдер мен нақылдар, әлі баспа бетін көрмеген күлдіргі сөздер топтамасы, т.б. нұсқалары бар. Мұндай үлгілерді жинағанда аражігін бөліп-жармай, жаңа-ескі деп қарамай, шамасы келгенше фольклордың әр жанрын қамтып, барлығын жан-жақты жинауға тырысу тек Ілияс ерекшелігі емес, сол тұстағы көптеген фольклоршы ғалымдарға тән болды.

ҚР Мемлекеттік мұрағатында Ілиястың қожазбалары жарыққа шығар күндерін тосып жатқаны бәрімізге аян. Мысалға бір-екеуін алайық: 1585 - бумада «Қазақ тайпасының ата-бабаларының турасында сөйлеген рәвиаттар баяны» арабша берілген.

849 - буманың сыртында 1921 жылы жинаған Ілияс Жансүгірұлы, 1941 жылы Ф.Ғабитова тапсырған деген жазу бар. Онда «Шиырбай кудың әңгімелері, «Жұлдыз аттары», «Әсеттің өлеңі», «Шәкерімнің өлеңі», «Ата мұра», «Ысқақ мырза», «Жанқожа мен Төле би», «Жалаңаш баба», «Шуаш би», «Тырна мен түлкі», «Былғақ тентек», «Тоқбақ Смайыл би», «Барақ пен Есенқара», «Бөлтірік би», «Жалайыр Балпық би», «Қазақтың ата-жөні», «Мақалдар», «Ертегі», «Қудың сөзі», «Қазақтың батасы», «Күлдіргі әңгіме» жинақталған.

І.Жансүгіровтің фольклорға сіңірген еңбегі жайлы зерттеу еңбектер жазған Е.Естаев: «XVIII-XIX ғасырдағы ғалымдардың көпшілігі фольклорды этнографиялық тұрғыдан қарап жинағаны секілді Ілияс та осы дәстүрді сақтаған. Тұрмыс-салт өлеңдерін жазып алғанда этнографиялық түсініктер беріп, кейбір өлең-жырлардың қандай жағдайда айтылғандығы жөнінде ескертпелер жасап отырған» [5,128],- деген орынды пікір айтады. Тарихтан сыр шерткен бұл шығармалар төл тарихымызды тану мен талдау үшін баға жетпес мұра екені талас тудырмайды. *Әрі І.Жансүгіровті тағалымы мол тарихшы, білімдар этнограф ретінде тануымызға толық дәлел болады.*

І.Жансүгіров этнографиялық өлеңдердің құрамында беташардың алатын орнын, мазмұндық ерекшелігін анықтаған. Беташардың қандай жағдайда, қашан, қалай айтылатынын сөз ете келіп, ол бұл өлеңнің танытқыштық, тәрбиелік және көркемдік мәнін ашқан; мұның тұрақты мәтіні болатыны, онда қазақ отбасында жаңа түскен келінге арналатын өсиет пен міндет іріктеліп керсетілетіні; жас келіннің жаңа келген елінде әдепті, еңбекшіл, өнегелі, үлкен мен кішіге ізетті болуға тиістілігі ғибрат, ескертпелерінде берілетіні айтылған. Беташар өлеңінде отбасындағы үлгілі әйел қандай болуы керектігі туралы халықтың ғасырлар бойында қалыптасқан әдеп нормалары, өнеге тізбегі, адамгершілік дүниетанымы, әйелдердің адам тәрбиесіндегі айрықша орны көрініс тапқан. Қазірге дейін айтылып, қажетке жарап келе жатқандығы бұл өлеңдердің өміршеңдігін көрсетеді.

«Халық поэзиясының көркемдік жағы жақсы ашылмай, оған этнографиялық материал ретінде қараушылық...» басым болған кезде, әрине, ауыз әдебиетінің жанашырларының сол бағытқа бейім болуы, этнографиялық зерттеуге бой алдыруы айыптарлық емес еді.

Ілиястың 1927 жылы шыққан «Өтірік» (араб таңбасындағы төте жазумен) жинағы 2001жылы Қарағанды қаласында ҚарМУ баспасында (көлемі-63 бет) жарық көрді. Төте жазудан аударып, баспаға әзірлеген Т.Әлібек, С.Шахина. Түсіндірмелерін жазып, жалпы редакциясын басқарған Б.С.Рақымов. Бұл еңбек – қазақ фольклористикасына қосылған, Ілиястың фольклористік қырына қосылған құнды еңбек.

Ілияс Жансүгіров 1930 жылы «Қазақстан» баспасынан «Балалар кітабы» деген сериямен жариялаған «Жұмбақ» жинағына алпыс жеті жұмбақ енгізген. Ұқыптылығы «Жұмбақ» жинағын құрастыруда да айқын байқалады. Жұмбақтарды «Үй сайманы», «Жаратылыс құбылысы», «Құрал-сайман» тақырыптарына топтастырады.

Осындай еңбектерінің бәрін жинақтап, жұмбақтың тәрбиелік мәні тұрғысынан алып қарағанда тілді ұстартып, ойды оятатын, халқымыздың өткендегі тұрмыс-тіршілігінен мол мәлімет беретін, жануарлар дүниесін, географиялық атауларды асқан дәлдікпен жұмбаққа айналдыруда

тапқырлық пен талантты танытатын ұлттық әдебиетіміздің көне жанры-жұмбақтарды жинауға Илияс Жансүгіров мол еңбек сіңірді.

«Жаңқа» жинағы «Еңбекші қазақ» газетінің кітапханасы ретінде көпшілікке ұсынылған. Жинаққа ауыз әдебиетінің үлгісімен жазылған қазақ кеңес ақындарының, орыс және батыс әдебиеті өкілдерінің алуан түрлі күлдіргі сықақтары, әңгімелері, фельетондары, мысалдары енгізілген.

Илиястың ауыз әдебиетін зерттеуші екендігін дәлелдейтін тағы бір еңбек - «Қозы Көрпеш пен Баян Сұлудың» бірнеше нұсқаларын қағазға түсіріп, олар жайындағы өзінің пікірін көпшілікке ұсынуы. Орыс ақыны Г.Н. Твэртиннің «Песень о Козы Корпече и Баян Сулу» деген поэмасына алғы сөз жазып, халық қазынасының әлеуметтік мәнін ашып, көне мәдениетіміздің тарихындағы алатын орнын анықтап, ғашықтық жырдың тамаша үлгісі екендігіне айырықша тоқталған.

Мақал-мәтелдерді Илияс Жансүгіровтің ерінбей ұзақ жинағаны мәлім. Фольклордың басқа жанрларына қарағанда, мақал-мәтелдерді жинаумен айналысу фольклорист-ғалымнан ұзақ уақыт пен қажымас ізденуді, еңбектенуді қажет ететіні белгілі. Себебі, мақал-мәтелдер дайын күйінде жеке-дара кездеспейді. Оларды айтушының не ауызекі сөзінен, не қолжазбалар ішінен, туындылар арасынан іздеп табу арқылы қағазға түсіру керектігі аян.

Жоқтау жырларда халықтың айтулы ұл-қыздарының мезгілсіз дүниеден өтуі ауыр қайғы, орны толмас өкініш екені айтылады. Өлімге, ажалға наразылық білдіреді, аһ ұрған сарыны естіледі. Жинаушының қолжазбалары қорындағы жоқтау өлеңдер: «Шабдан манапты жоқтау», «Қоштасу», «Шалтабайдың елімен, туған жерімен қоштасуы» [6; 146]. Колпаковский Қоқан хандығына шабуыл жасағанда Шабдан манапты қолына құс ғып ұстады. Шабданның бұл еңбегіне орыс тарапынан милицияның майорлық шені беріліп, Үлкен Кемін өлкесіндегі Ақбекеттің қасынан өмірлік өз сыбағасына 500 десятина жер кесіліп берілді. Өзінің тұқым-тұяғына шейін билік, болыстық шендер үзілмей, кешегі 1916 жылдың көтерілісіне шейін Шабдан өрен-жараны орыс кезінде үлкен «қадірменді» болды. Шабданның жоқтауының бір жерінде былай делінеді:

Әжі атам менің дүлділім,
Бағасы қымбат күлгүлім.
Ресей, Ірбіт, Семейді,
Омскі мен Орынбор,
Қызылжармен астасып,
Пішпекте жатып болжадың.

«Шабдан жоқтауын Жаркент оязындағы Албан Бөлтірік деген қазақ ақыны айтады», - деп Илияс соңынан түсініктеме беріп кетеді.

Ол кезде Құлжа ауданы Қытайға қарайтын. Ондағы халықтардың көбі тараншы, дүңген, қалмақ, қазақ еді. Бұларға өкімші ұлт қытай еді. Өкімші қытай мен тараншы, дүңген, қалмақ, қазақ арасында үзілмеген өшпенділік бар еді. Қытайдың ұлықтары олардың басынан бақайына дейін сорды. Тәртібі қатал, істегені зорлық, талау еді. Елдің қолындағы малын, астығын, тіпті үй ішіндегі көзге түсерлік нәрселерді де еріксіз тартып алатын еді. Тараншылар бұл қорлыққа шыдамай, көтеріліске шығып, қытайды қырып салып, ұлықтарын өлтіріп, Абылұлы деген тараншыны хан көтереді. Жетісуға орнығып алған орыстар тараншы хандығын көтермелейді. Кейін орыстар Құлжаны тартып алып, 1881 жылға дейін иелік етеді де, одан кейін Құлжаны Қытай мемлекетіне қайтарып береді. Қытай тараншы, дүңген, қалмақ, қазақтарға бұрынғы зорлығын қайта бастайды. Енді тараншы, дүңгендер орысқа өтініш жасап, соның нәтижесінде 55 мың дүңгендердің келуіне рұқсат береді. Патша үкіметінің түпкі мақсаты: Жетісудың Қытай шегінде Қытаймен өшпенді ұлтты жел жағына пана ғып ұстау еді. Себебі орыстар бұл өңірге жете қоймаған. Қытай және қырғыз-қазақтар қауіпті еді.

Қытайға шектес Бұғы қырғыздары мен қазақтың Албан руы көпке шейін орыстарға бағынбайды. Тазабек, Саурық, оның інісі Шалтабайлар қол бастап, орыстармен көп соғысады. Тазабек пен Саурықты ұстап, Алматыға әкеліп, «абақтыда өлді» қылып, көзін жоғалтады. Шалтабайды Сібірге айдайды. Шалтабай сол кеткеннен 10 жылдан соң қайтып келеді. Сондағы Шалтабай өлеңінен:

Үш Қарқара, кең Текес қайран жерім,
Қайғысыз, қамсыз өскен қайран елім.
Кәпірдің уысына қалдың түсіп,

Күн болмас баяғыдай енді тегін.
Ел – жұртым, тілеулес бол, амал бар ма.
Тістеулі қос бармағым, кетті – ау кегім.
Басқа бәле түскенде, қызыл тілім
Аман бол дейді елім, ағам, інім...

Осы жазбаның соңынан Ілияс «Манап Байтақұлының жинағынан алынды» деген анықтама береді.

Ілияс Жансүгіровтің аңыз-әңгімелерді, тарихи әңгімелерді, шешендік сөздерді қағазға түсірумен ғана шектелмей, фольклордың басқа да жанрлық түрлерін, атап айтқанда, тұрмыс-салт жырларын, эпос, ертегі, мақал-мәтел, ақындар айтысын т.б. жинағаны белгілі. Ол еңбектері белгілі шығыстанушы ғалым Ә. Диваевтың кітабындағы шығармалармен ұқсас келеді. Бұл ұқсастықтарды алғаш байқаған ғалым С. Қасқабасов осы мәселелер төңірегінде іздену керектігін көрсеткен еді. Іздену, салыстыру барысында мынадай тұжырым, түйінге тоқталдық: бұл сәйкестіктердің себебін толық ашу үшін, олардың әрқайсысының материалдары кімнен және қашан жазып алғандығын білу керек болды. Ә. Диваев өз кітабында жоғарыдағы үлгілерді кімнен, қашан алғандығын нақты көрсетпейді. Халық шығармаларын қарапайым халықтың ауызша таралған өлеңдері мен әңгімелері құрайды. Сондықтан да оған қазақ халқының ислам діні әсері тие қоймаған шығармалары жатады.

Қолжазбадан көшіріп жинау тәсілін Ілияс та қолданған. Оның ерекшелігі: кімнен не алса да, көшірсе де, оның аты жөнін көрсетіп отырған. Мысалы Ә. Диваев жинағынан материалдар алғандығын өзі ескертеді. Бұған себеп - Ілиястың Ә. Диваевпен бірге жұмыс жасағандығы.

Фольклористика ғылымы белгілі бір шығарманы жазып алғанда, жинаушы өлеңді қандай жағдайда, ситуацияда, қалай орындалғанын айтып отыруы керектігін талап етеді. Осы орайда айтылу мезгіліне қатысты түсініктемелердің Ілияста да баршылық екенін айтқымыз келеді.

Ілияс ел әдебиетінің барлық үлгілерін, әндері мен күйлерін ұқыпты жинаумен, оларды өзінің күнделікті ісіне шебер пайдаланумен ғана шектеліп қалған жоқ, сөйлеген сөздерінде, жасаған баяндамаларында, газет-журналдарға жазған мақалаларында халқымыздың мәдени мұрасының барлық түрін жинау керектігін, одан үнемі үйрену қажеттігін айтып отырды. Бұл Ілиястың фольклор үлгілерін тек жинаушы ғана емес, сонымен бірге *зерттеуші ғалым екендігін де көрсетеді*. Егер мұндай классификация жасау ол кездегі әлі буыны бекімеген әдебиеттануымызда некен-саяқ кездесетінін ескерсек, І. Жансүгіровтің ауыз әдебиетін жинауға қаншалықты еңбек сіңіргенін, жанр түрлеріне бөлуде соншалықты ізденгенін шамалаймыз.

М. Қаратаев: «Ілияс қашан да халық ауыз әдебиеті дәстүрінен қол үзбей, қайта жаңалыққа бейім жаңғырта отырып, реалистік образ нақтылығына, адам сезімінің дәлділігіне, психологиялық нәзіктілігіне бірте-бірте ойыса берді. Бұл процесс азамат ақын идеясының қуатын әлсіреткен жоқ, қайта күшейте берді», - десе, Т. Әбдірахманова бұл жөнінде мынандай тамаша ой тұжырымдайды: «Ілияс ана тілін жетік білген және оны ұршықтай үйіріп, қынаптап суырған қылыштай жарқылдатып, дегеніне көндіріп, қалауынша пайдалана алған», - дейді.

Ілияс Жансүгіров Қажым Жұмалиевке айтқан бір кеңесінде халық мұрасына деген ықыласын былай деп өрбітеді: «Жазушылық өмірде әдемілік, жан сезімінің тербелісі, күйініш - сүйініш - бәрі де тіл арқылы жеткізілмек. Халықтың бай тілінен керектілерін талшықтап ала білген адамның ғана жазушылыққа қолы жетпек. Онсыз әдебиет жасалмайды. Тіл таңдау да оқуды, тәжірибені қажет етеді».

«Folklore has a concrete historical coloring and a concrete historical meaning: sacral, ritual, aesthetic, pragmatic. Within the boundaries of historical eras, various folklore waves arose, associated with specific historical events. At the same time, each folklore genre is distinguished by its own laws of occurrence, flourishing, fading, inclusion in the culture. Its development does not coincide in its time frame with the boundaries of the phenomenon that caused them» [7; 28].

Ілиястың жинаушылық, зерттеушілік қабілетінің қаншалықты дәрежеде екендігін анықтау ғылым үшін құнды мәселе. Бұл істі тиянақты тындыру үшін оның дәптерлерін, күнделіктері мен естеліктерін, жинақтаған басқа да материалдарының қолжазба нұсқаларын оқу, салыстыру, саралау, анықтау, жариялау және зерттеу қажет.

Пайдаланылған әдебиет

1. Public Folklore, 3rd edition. Author(s): Sirakouli, VC (Sirakouli, Vasiliki Chr.), Peretti, D (Peretti, Daniel) Source: Journal of American Folklore. Winter 2013.
2. Қазақ фольклористикасының тарихы. (ұжымдық еңбек). - Алматы: Ана тілі, 1991. - 288 б.
3. Жансүгіров І. Көп томдық шығармалар жинағы. 8 том. Алматы: Қазығұрт, 2007. – 400 б.
4. Бейісқұлов Т. «Ақиқат» журналы, №6, 2004.
5. Кыхметова Ш. Илияс тағылымы. Талдықорған, 2015. – 356 б.
6. Жансүгіров І. Көп томдық шығармалар жинағы. 4 том. Алматы: Қазығұрт, 2004. – 400 б.
7. Azbelev, S.N. Folklore should be published by Folklorists. 2008.

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЕ МАСТЕРСТВО И ОСОБЕННОСТЬ ИЛЬЯСА ЖАНСУГУРОВА В СБОРЕ ФОЛЬКЛОРНОГО НАСЛЕДИЯ

Ш.А. Кыхметова

к.филол.н., ассоциированный профессор,
Жетысуский государственный университет имени Ильяса Жансугурова, г.Талдықорған,
email: aset_shara@mail.ru

В трудах Ильяса Жансугурова содержались все жанры фольклора. В частности, стихи, айты, примеры, толгау, арнау, поэзия, войны, загадки, скороговорки, пословицы, стихи и рассказы о казахских обычаях и традициях. В статье рассматриваются особенности Ильяса Жансугурова как исследователя, издателя, собирателя казахского фольклора, традиционные приемы его фольклора.

Были тщательно проанализированы жанровые сочинения сочинений Ильяса, небольшие жанры сборника устной литературы, мнения о его прозаическом жанре устной литературы и эпических поэм. Говорят, что первой работой Ильяса Жансугурова было изучение и издание сборника казахских ложных стихов (*өтірік өлең*). Фольклорист был определен как ученый благодаря чтению, сравнению, ранжированию, определению, публикации и изучению рукописных версий его собранных материалов.

Ключевые слова: фольклор, сказка, пословица, загадка, скороговорка, айтыс акынов, рукопись

RESEARCH SKILLS AND THE PECULIARITY OF ILYAS ZHANSUGUROV IN THE COLLECTION OF FOLKLORE HERITAGE

Sh. Kyyakhmetova

Cand. Sci. (Philology), Associate Professor,
Zhetysu State University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan,
email: aset_shara@mail.ru

The writings of Ilyas Zhansugurov contained all genres of folklore. In particular, the poems, aitys, examples, tolgau, Arnau, poetry, warriors, riddles, tongue twisters, proverbs, poems and stories about Kazakh customs and traditions. The article considers peculiarities of Ilyas Zhansugurov as a researcher, publisher, collector of Kazakh folklore, traditional ways of his folklore.

Genre compositions of Ilyas's writings, small genres of oral literature's collection, opinions about his prosaic genre of oral literature and epic poems were thoroughly analyzed. It is said that Ilyas Zhansugurov's first work was studying and publication of Kazakh false poems (*өтірік өлең*) collection. Folklorist was determined as a scientist due to reading, comparison, ranking, definition, publication and studying of handwritten versions of his collected materials.

Key words: folklore, fairy tale, proverb, riddle, tongue twister, aitys akyns, manuscript

Редакцияға 28.12.2018 қабылданды